

Тема 5

ФІЛОСОФІЯ У ХІХ – ХХ ст.

1. Особливості філософської думки кінця ХІХ-ХХ ст.
2. Позитивізм: сутність та еволюція
3. Екзистенціально—антропологічна філософія
4. Релігійна філософія.
5. Українська філософія нового та новітнього часу.

Ключові слова екзистенціалізм, філософія життя, несвідоме, підсвідоме, свобода, антропологізм, позитивізм, саєнтизм.

Рекомендована література:

1. Максютя, М. Є.. Філософія: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. - 4-те вид., стер. - К. : Урожай, 2011. - 470 с
2. Кисляков Володимир Павлович. **Філософія : навч. посіб.** Издательство: НУК. Миколаїв, 2016
3. Попов, М.В. Філософія: підруч. для студ. навч. закл. III-IV рівнів акредитації / М. В. Попов. - К. : Медицина, 2011. - 343 с.
4. Філософія (філософія, релігієзнавство, логіка, етика і естетика): підручник ; . - Х. : ХУПС, 2011. - 410 с.
5. Шкепу, М. О.. Філософія: навч. посіб.; - К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2010. - 347 с.

1. Особливості філософської думки кінця ХІХ-ХХ ст.

Наша епоха — це час глибоких соціальних зрушень, пошуку шляхів подолання відчуження людини, звільнення її від усіх видів поневолення, реалізації свободи, справедливості, утвердження непорушних правових і моральних норм співжиття. З одного боку, зроблена спроба побудови соціалізму на основі марксистсько-ленінського вчення, а з другого — йде еволюція капіталізму, в якій разом з тим проявляється і тенденція використання здобутків соціалізму. Все це відбувається не в гармонійних, а в дуже суперечливих і навіть конфліктних формах. Друга ознака часу — науково-технічна й інформаційна революція, які розпочалися "новітньою революцією в природознавстві" на зламі ХІХ і ХХ століть. Відкрилася "неминучість дивного світу" (назва відомої книги Д.Граніна), необхідність корінної зміни фізичних понять. Виявилися величезні перспективи освоєння земної і космічної природи, але разом з тим і грізні небезпеки — екологічні катастрофи і, навіть, (у гіршому варіанті) самознищення людства.

Філософія постала перед необхідністю — по-новому осмислити свою одвічну проблему "людина і світ" і при цьому визначити своє відношення до "класичної" філософії ХVІІ—ХІХ століть, тобто періоду висхідного розвитку капіталізму, індустріально-ринкової економіки. Цій філософії були властиві віра в розум — не тільки як у людську здатність раціонального пізнання, але і як у принцип світобудови, влаштування природи і суспільства; віра в прогрес, тобто в поступальний процес реалізації того ж таки розуму в історії людства, в можливість і необхідність здійснення розумної суспільної організації; пізнавальний та історичний оптимізм.

У філософії почала посилюватися реакція проти класичного раціоналізму; акцент був перенесений на нереалістичний аспект (чи навіть сутність) дійсності. Вже А.Шопенгауер (1788-1860), "предтеча" цього зрушення, сутність світу вбачав не в розумному началі, а у "світовій волі", первинній по відношенню до уявлення й розуму; він же був проповідником песимізму і включив у коло європейських

філософських ідей буддійське вчення про страждання як сутність людського буття.

Ф.Ніцше (1844—1900), продовжуючи цю лінію, втлумачив "світову волю" як "волю до влади" і став співцем "надлюдини", що втілює в собі цю волю, вітальну (життєву) силу і перебуває "по той бік добра і зла". Ці ідеї у вульгаризованому вигляді були підхоплені німецькими нацистами.

Ф.Ніцше був одним із засновників напряму, який набув назви "філософії життя" і різні варіанти якого розробляли Г.Зіммель, В.Дільтей, Л.Клагес, О.Шпенглер, А.Бергсон та інші. В ньому реальність визначається як "життя", яке становить органічну цілісність і неперервну тривалість ("потік"). У ньому немає протиставлення матеріального і духовного, об'єкта і суб'єкта. Воно не може бути досягнуте науково-раціоналістичними методами (в яких головним є аналіз), а досягається інтуїтивно, через "відчуття".

Якщо "класична" філософія головним началом у людині вважала її свідомість, зокрема розум, то в "кінці віку" (відомий французький вираз "Гіп сіє зієсіє") і в XX ст. зростає інтерес до несвідомої сторони людської психіки. Австрійський психіатрі-мислитель З.Фрейд (1856-1939) розробляє методику психоаналізу, яка перетворюється її засновником та його послідовниками в цілу психологічну, філософську, культурно-історичну концепцію.

Відштовхуючись від ідей В.Шеллінга і А.Шопенгауера, Е.Гартман (1842—1906) створює свою "філософію несвідомого". Предметом ґносеологічних досліджень стають нераціональні форми пізнання — відчуття, сприйняття, інтуїція. Проявляється тенденція до ірраціоналізму — приниження чи навіть повне заперечення можливостей раціонального пізнання, а також до агностицизму - у вигляді тверджень про те, що пізнання обмежене чуттєвим досвідом і в принципі не здатне проникати в сутність речей: "іґпогатиз еі іґпогабітиз" ("не знаємо і не пізнаємо").

Завершуючи цей огляд, можна виділити такі головні проблеми сучасної філософії:

1) витлумачення, осмислення нової, неklasичної картини світу, яка створюється сучасним природознавством, і в зв'язку з цим — теретико-пізнавальних, логіко-методологічних питань, аналіз знання і мови;

2) людське буття в оточуючому світі, яке розглядається в усій його своєрідності, повноті й різноманітності проявів.

У сучасній філософії сформувалися різні напрями, відмінні за своїм головним предметом, за типом мислення, вихідними принципами й підходами: позитивістський, пов'язаний, головним чином, з точною наукою і орієнтований на властиві їй методи дослідження та зразки тлумачення одержаних даних; екзистенціально-антропологічний, зорієнтований на проблеми людського буття і нерідко схильний до ірраціоналізму; феноменологічний, предметом дослідження якого є феномен свідомості, її змісту, структури в "чистому" (початковому) вигляді (дослідник при цьому повністю абстрагується від будь-яких натуралістичних і психологічних аспектів проблеми), що зберігає традиційні для цієї форми духовного освоєння світу ідеї й уявлення, оновлюючи й модернізуючи їх.

Відмова від класичних зразків філософського мислення не має бездумного й однозначного характеру: поряд із створенням нових його типів і форм характерною також є орієнтація на збереження й продовження класичних традицій з пристосуванням їх до вимог нового часу. Ця орієнтація представлена неокантіанством і неогегельянством, а в релігійній філософії — неотомізмом та неоавгустинізмом.

2. Позитивізм: сутність та еволюція

Незвичайність новітніх наукових відкриттів гостро поставила питання про природу наукових понять, співвідношення чуттєвого і раціонального моментів пізнання, емпіричного і теоретичного знання, про істину та її критерії, закономірності розвитку науки, наукової революції тощо.

З кінця XIX ст. впливовим став позитивістський напрям з його установкою на точне знання. Водночас у ньому були чітко виражені й суб'єктивно-ідеалістична та агностична тенденції. У своєму історичному розвитку позитивізм пройшов кілька етапів. Перша його форма виникла ще в 30—40-х роках XIX ст. її засновниками були О.Конт (1798—1857), який і запровадив термін "позитивізм", а також Г.Спенсер (1820-1903), Дж.Ст.Мілль (1806—1873) та інші. Базою для цього напрямку були успіхи емпіричних наук, які ґрунтувалися на даних досвіду, спостережень та експериментів. У світоглядному плані позитивізм був негативною реакцією на натурфілософські вчення, спекулятивні системи Шеллінга, Гегеля; у плані ж соціальному він виражав типову для буржуазного суспільства установку на "техніцистичне" використання даних науки, практичне оволодіння природою, коли загальносвітоглядні питання відступають на задній план або взагалі перестають бути предметом інтересу дослідника.

Згідно з позитивістськими поглядами наука повинна бути позитивним знанням, яке спирається на дані досвіду. їй не потрібна філософія ("метафізика"), яка вдається до спекулятивних (умоглядних) розумувань про "начала речей", "принцип буття" і т.п. Справа науки — констатувати, описувати, класифікувати факти досвіду, встановлювати зв'язки між ними, послідовність явищ, тобто виявляти закони. Наука не повинна претендувати на пізнання сутності явищ, субстанції, причинності, оскільки поняття як результат такого пізнання — "метафізичні", тобто ненаукові.

Друга історична форма позитивізму — це махізм (емпіріокритицизм), який набув певного поширення в кінці XIX — на початку XX століть. Його засновниками були австрійський фізик і філософ Е. Мах (1838—1916) та швейцарський філософ Р.Авенаріус (1843-1896).

Ця форма позитивізму склалася тоді, коли новітня революція в природознавстві виявила обмеженість ряду понять і принципів "класичної" фізики, неспроможність метафізичного матеріалізму дати філософське тлумачення нових для науки явищ і обґрунтувати нову, нетрадиційну фізичну картину світу. На перший план у махізмі були поставлені проблеми теорії пізнання. При цьому суб'єктивно-ідеалістичні та агностичні мотиви зазвучали з повною силою.

Одне з центральних понять махізму - "досвід", який, за Махом, є сукупність вихідних чуттєвих даних, "елементів", нібито нейтральних стосовно фізичного й психічного. Махістська "критика досвіду" - це по суті "очищення" його від відношення до об'єктивної реальності, його суб'єктивізація. Завдання науки вбачається в тому, щоб групувати, пов'язувати, впорядковувати ці "елементи досвіду". Наукова теорія була зведена до сукупності спостережуваних фактів.

Складовою частиною цієї концепції є теорія "принципової координації" Р.Авенаріуса, яка стверджує нерозривний зв'язок суб'єкта з об'єктом ("без суб'єкта немає об'єкта, а без об'єкта немає суб'єкта") і "реальним" визнає лише те, що ким-небудь спостерігається або принаймні може спостерігатися.

Махізм був підданий гострій критиці у філософській праці В.І.Леніна "Матеріалізм і емпіріокритицизм" (1909 р.).

Подальший розвиток науки привів до відмови прихильників позитивістської лінії від махістського психологізму і до зосередження їх уваги на проблемах логічного аналізу наукового знання.

Початок третьої форми позитивізму (неопозитивізму) був покладений діяльністю групи вчених —логіків, математиків, соціологів, філософів, які в 1922 р. створили так званий "Віденський гурток". До нього ввійшли М.Шлік, Р.Карнап, О.Нейтрат та інші. Після вбивства Шліка (1936 р.) і захоплення Австрії гітлерівцями (1938 р.) Віденський гурток розпався, а його учасники емігрували. З того часу неопозитивізм розроблявся, головним чином, в англomовних країнах, де помітною була давня емпіристична і номіналістична традиції. Прихильниками різних проявів

неопозитивізму були Л.Вітген-штейн, Б.Рассел, А.Айер, К.Поппер, Г.Рейхенбах, представники так званої львівсько-варшавської школи А.Тарський, Я.Лукасевич, К.Айдукевич та інші.

У свою чергу неопозитивізм пройшов ряд своїх етапів розвитку. У вихідному вигляді, якого надали йому члени Віденського гуртка, він виступив як "логічний позитивізм", або "логічний емпіризм". Розглядаючи справді актуальні проблеми логічного апарату науки, вихідних начал наукового знання, його структури, відношення між емпірією і теорією, неопозитивісти зробили безсумнівний внесок у їх розробку. Але їм властива була й нігілістична позиція щодо філософської "метафізики". Філософії відводилася лише "жандармська" функція "очищення" мови науки від понять і термінів, які нібито не мають наукового смислу.

Ці аксіоми і правила розглядалися як незалежні від досвіду, апіорні продукти розуму. Та або інша система аксіом і правил логічних та математичних операцій, на їх думку, може бути "конвенціональною", тобто умовною, встановленою за погодженням учених. Від неї вимагається лише внутрішня несуперечливість і зручність, практична ефективність.

Логічна обробка емпіричних даних не розглядалася як заглиблення від явища до сутності, бо саме поняття "сутність" розумілося як "метафізичне". Цінність наукових концепцій полягає нібито не в тому, що вони адекватно відображають об'єктивну реальність, а в їх здатності робити прогнози, які б підтверджувалися досвідом. Таке розуміння істини було характерним і для прагматизму — вчення, близького до позитивістської традиції.

Специфічною для логічного позитивізму є процедура верифікації, тобто перевірки наукових положень через їх зіставлення з фактами, які піддаються спостереженню. Якщо безпосередньо таке зіставлення неможливе, то з верифікованого положення робляться логічні висновки аж поки не будуть одержані ті, які можна перевірити в такий спосіб. Усі можливі положення (висловлювання) поділяються на категорії:

1) безглузді (наприклад, "Місяць примножує трикутник"), які не підлягають верифікації;

2) осмислені, але незіставні з чуттєвим досвідом, отже, "метафізичні" ("існує Бог", "душа безсмертна", "є об'єктивна закономірність" і т.п.), які теж не можуть бути верифіковані;

3) висловлювання, які прямо або опосередковано можна зіставити з чуттєвими даними і, отже, верифікувати. Залежно від результатів верифікації такі висловлювання поділяються на істинні, якщо вони досвідом підтверджуються, і хибними, якщо вони ним не підтверджуються або йому суперечать.

Обмеженість такого розуміння верифікації невдовзі стала очевидною. Воно ґрунтувалося на припущенні, ніби науково-теоретичні положення в принципі можуть бути зведені до емпіричних, доступних спостереженню фактів. Проте це не так: жоден загальний закон науки чи теоретична концепція такому зведенню не піддаються. Не можна застосовувати запропоновану процедуру верифікації й до фактів, що мали місце в минулому. Щоб це зробити, треба виходити з об'єктивного причинного зв'язку між минулим і теперішнім, а визнання об'єктивної причинності позитивістською установкою виключається.

Виходячи з позитивістської традиції, але намагаючись подолати труднощі, з якими стикається логічний позитивізм, К.Поппер протиставив процедурі верифікації принцип фальсифікаціонізму. Згідно з останнім для розвитку теорії треба намагатися її фальсифікувати, тобто шукати факти, здатні її спростувати. Якщо теорія взагалі не піддається такому способу спростування, то вона не є науковою. Відсутність спростовуючих фактів ще не є підтвердженням безумовної істинності теорії. Питання про таку істинність завжди залишається відкритим, і розвиток теоретичного знання здійснюється через висування все нових гіпотез та їх

спростування. Логічно таке розуміння веде до гносеологічного плюралізму — визнання принципово припустимими відмінних одна від одної теоретичних концепцій, які отже, є умовними і жодна не може претендувати на статус об'єктивно абсолютної істини.

Поппер став одним із засновників і представників "критичного раціоналізму". В свою концепцію він включив об'єктивно-ідеалістичне поняття "третього світу", розуміючи під цим знання як певну ідеальну, незалежну від суб'єкта сутність або особливий рід буття.

У 50—60-х роках ХХ ст. переважаючою формою позитивізму став лінгвістичний аналіз, засновником якого був Л.Вітгенштейн. Предметом дослідження в ньому стає вже не наукова, а повсякденна мова. Ставиться "терапевтичне" завдання "очищення" мови від таких слів і виразів, які, маючи "метафізичний" зміст, нібито призводять до перекрученого сприйняття і осмислення явищ, навіть до непорозумінь та конфліктів, у тому числі й соціальних. Унаслідок такого "очищення" правомірними залишаються лише такі вирази, які фіксують і описують дані безпосереднього чуттєвого сприймання.

Уточнення, "пояснення" смислу слів і виразів, безперечно, буває корисним, а то й необхідним, але слід мати на увазі, що саме слововживання є похідним від предметно-практичної діяльності і реальних відносин між людьми в суспільстві. Соціальні конфлікти, які мають об'єктивну основу, не можна розв'язати лише зміною мовних виразів, а ось розвивати таку культуру мовного спілкування, яка б полегшувала досягнення взаєморозуміння і сприяла спільному пошуку шляхів розумного й мирного розв'язання проблем у наш час, дуже важливо.

Новітні концепції науки (наукознавства) виходять за межі типових для неопозитивізму проблем. Якщо неопозитивізм займався аналізом "готового" знання (такого, що вже склалося) і робив своїм безпосереднім предметом мовний вираз цього знання, то в концепціях, які прийшли йому на зміну, ставляться і обговорюються питання: як розвивається наука? Які чинники впливають на цей розвиток? Як відбувається зміна наукових теорій? Яке співвідношення між старою і новою теоріями? і т.п. Саме ці питання розглядаються в працях Т.Куна, І.Лакатоса, П.Фейєрбенда та інших. Науку при цьому намагаються внести в контекст суспільного життя й культури. Робиться ряд цікавих спостережень і висновків, які стосуються закономірностей розвитку науки, зокрема наукових революцій¹. Названі дослідники оперують поняттям "парадигма" (грец. *παράδειγμα* — приклад, зразок) — прийнята модель, зразок постановки і розв'язання наукових проблем; "зміна парадигм", яка й означає наукову революцію, наприклад, перехід від геоцентризму до геліоцентризму, від фізики Галілея — Ньютона до фізики Ейнштейна; "науково-дослідницькі програми" і їх зміна (Лакатос); "наукове співтовариство", тобто група (спільнота) вчених-однодумців, яка створює і розробляє певну парадигму або здійснює зміну парадигми. Сучасні концепції розвитку науки виявляють ряд справді існуючих особливостей і закономірностей цього процесу, але тоді в них перебільшуються деякі його моменти, скажімо, принципова відмінність нової парадигми від старої.

Оперуючи традиційним для позитивістського напрямку поняттям "досвід", прагматисти розглядають його (досвід) як ряд ситуацій, які ставлять перед людиною проблеми, що вимагають розв'язання. Смысл понять, концепцій, на їх думку, полягає в тому, що вони вказують способи і правила розв'язання проблем, досягнення бажаного ефекту, тобто виконують "інструментальну" функцію. "Істинними" є ті поняття і теорії, які дають найбільший ефект, "працюють", приносячи користь. Таким чином, істинність — це практична користь. Наприклад, релігія — істина, бо вона виконує корисну, потрібну людині "психотерапевтичну" функцію.

3. Екзистенціально-антропологічна філософія

Якщо для позитивістського напрямку головними є теоретико-пізнавальні і методологічні проблеми, то для екзистенціально-антропологічного центральною є проблема людини — її сутності й існування, буття в світі, можливостей і перспектив, свободи й відповідальності. На це вказує сама назва напрямку: екзистенція (лат. *exiēpiā*) — існування, антропос (грец. *анігороз*) — людина. Йому властива більш або менш виражена ірраціоналістична тенденція, бо прибічники вважають ніби специфіка людського буття не може бути досягнута і виражена науково-раціоналістичними засобами. Звідси — характерний зв'язок (особливо для екзистенціалізму) швидше з мистецтвом, ніж з науковим мисленням.

Ідейними попередниками екзистенціалізму ("філософії існування") були датський філософ і теолог С.К'єркегор (1813—1855), представники "філософії життя" (Ф.Ніцше, В.Дільтей, Г.Зіммель, А.Бергсон), засновник феноменології

Е.Гуссерль. Серед більш віддалених його предтеч можна назвати ранньохристиянського богослова і філософа Августина (354—430), а також французького мислителя Б.Паскаля (1623—1662). Але в основному екзистенціалізм був породженням складного і трагічного ХХ ст. — з його гострими суперечностями й конфліктами, катастрофічними війнами, широкомасштабним насильством надлюдьми, нестримним науково-технічним прогресом, який виявився не тільки благом, але й джерелом великих небезпек. Дві великі "хвилі" екзистенціалізму, в одній з яких відому роль відіграли німці (М.Хайдеггер, К.Ясперс), а в другій — французи (Ж.-П.Сартр, А.Камю, Г.Марсель) не випадково пов'язані з катастрофічними подіями століття — світовими війнами.

Набагато страшнішою була друга світова війна, розв'язана гітлерівською терористичною диктатурою. Вона забрала життя кількох десятків мільйонів людей і супроводжувалася геноцидом — масовим знищенням цілих етнічних груп, насамперед європейського єврейства. У багатьох чесних людей, переважно з буржуазного і дрібнобуржуазного середовища, інтелігенції в умовах гітлерівської окупації склалося переконання, що миритися з торжеством грубого насильства, варварства, жорстокості неприпустимо, проти нього необхідно боротися, хоч ця боротьба по суті безперспективна. Екзистенціалізм, який ідеологічно оформив цей умонастрій, довів його до крайнього парадоксу: саме така трагічна ситуація виявила свою безмірність і абсолютність людської свободи — свободу вибору позиції, лінії поведінки всупереч силі зовнішніх обставин.

Але справа була не тільки в катастрофічних подіях.

Поширення бюрократичних методів управління і розростання відповідних державних і наддержавних форм і структур, негативна сторона наслідків науково-технічного прогресу, розробка "техніки" маніпулювання людською поведінкою з боку певних політичних і соціальних сил як у "демократичних", такі в "тоталітарних" суспільствах, використання могутньої сили сучасних засобів масової інформації для впливу на свідомість, тенденції стандартизації людей, перетворення їх у своєрідні "гвинтики", нав'язування певних стереотипів потреб і споживання, думок і вчинків, усього "способу життя" і, як наслідок, ознаки "кризи людини", "кризи особистості". Почуття протесту проти цих явищ і тенденцій, поєднане з невірою в перспективи суспільного прогресу, створило ту соціально-психологічну атмосферу, в якій склався і набув популярності (переважно в колах європейської інтелігенції) екзистенціалізм, типова "філософія кризи".

Екзистенціалізм поставив собі за мету повернути людину до самої себе, відновити "справжність" людського існування, його інтимну "самість" (від слова "сам"). При цьому риси особистості були абстраговані від об'єктивних умов, суспільних обставин, поза якими, власне, людське "я" не існує.

Поняття "екзистенція" ("існування") у Хайдеггера — "Базет" ("наявне буття", "тут-буття") не виражає якихось об'єктивних характеристик людини. Воно виражає "для-

себе-буття" — переживання людиною свого справжнього, індивідуального, єдиного і неповторного, самотнього, часового і тимчасового, скінченого, приреченого на смерть існування.

Оскільки в центрі екзистенціалістського філософствування перебуває суб'єкт, особистість, "я" — його можна назвати різновидом суб'єктивного ідеалізму. Але на відміну від "класичних" форм цього напрямку суб'єкт в екзистенціалізмі є суб'єктом не пізнання, діяльності, творчості, а насамперед суб'єкт переживання.

Дослідження "онтологічної структури" людського буття, при якому застосовується метод гуссерлівської феноменології (розгляд феноменів свідомості, звільнення від усього емпіричного), приводить до виявлення вихідних, початкових визначень ("екзистенціалів"), які по суті є емоційно-психологічними станами: "турбота", "тривога", "страх" і т.п. їх коріння — у тимчасовості існування. Поняття часу в екзистенціалізмі є дуже суттєвим. Німецький екзистенціалізм заявив про себе працею М.Хайдеггера "Буття і час" (1927). Екзистенціальний час — це не зовнішній, об'єктивний (математичний, фізичний, космічний) час, це час, що переживається, це час, спрямований від народження до смерті.

Людина як часове буття орієнтована на майбутнє, вона себе вільно визначає, є проектом самої себе. Її сутність не "пере-дзадана", а самою людиною обирається і створюється ("існування передують сутності" — одна з тез цієї філософії), але ж у майбутньому в неї є одна абсолютно достовірна, невідминима, неминуча перспектива — це смерть. За висловом Хайдеггера, буття людини — це "Sein iit Tode" — "буття до смерті", тобто буття, спрямоване до свого кінця. Людина — єдина істота, яка знає про свою кінечність, смертність, і це знання, а точніше переживання накладає відбиток трагізму на все людське буття. Звідси — страх смерті, страх не зберегти вірності собі, не виконати свого (собою ж обраного) призначення. Цей екзистенціальний страх (нім. "Angst") значно глибший, "фундаментальніший", ніж страх чогось конкретного, часткового, визначеного (нім. "Furcht").

Проблема смерті — ставлення до неї, моральних висновків з неодмінного факту скінченності індивідуального буття — це справжня проблема, якою повинна займатися філософія. Але висунення цієї проблеми в центр філософських роздумів, перетворення страху смерті у визначальний фокус емоційно-психологічної структури особистості є симптомом кризи людини, кризи особистості, зумовленої певними соціально-історичними обставинами. В XVII ст., в епоху прогресуючої буржуазної цивілізації видатний філософ Б.Спіноза писав: "Людина вільна ні про що так мало не думає, як про смерть, і її мудрість полягає в роздумах не про смерть, а про життя"¹.

Вибір, який кожна людина повинна зробити і так або інакше робить, — це вибір між "несправжнім" і "справжнім" існуванням. "Несправжнє" полягає у спробах втекти від самої себе, від свідомості своєї кінечності, від своєї "приреченості на свободу", відповідальності для чого слід поринути у повсякденність, бути "як усі", "іншим серед інших" і іншим для самого себе — "усередненою" людиною, людино-річчю. Для "справжнього" існування, яке вільна обрати людина, треба відгукнутися на поклик своєї екзистенції (а не ховатися від нього), звернутися до себе, повністю усвідомити свою самотність в абсурдному світі, трагізм свого тимчасового, нестійкого, скінченого буття і при цьому зберегти стійкість перед лицем долі, вірність собі, тій меті, якій можеш віддати своє життя.

В цьому, здається, є щось імпонуюче, привабливе. Але, оскільки екзистенціалізмом людська сутність, її самовизначення відриваються від суспільних умов і процесів, то цілі, які обирає людина, виявляються позбавленими об'єктивної детермінації. Ігнорується міра їх суспільної цінності. Свобода може перетворитися у сваволлю, а вірність собі — виражати індивідуалістичну позицію.

Ідейні передумови такої строкатості позицій можна знайти вже у вченні К'єркегора

про суб'єктивність істини, визнаного екзистенціалістами. Виступивши як критик і опонент Гегеля, К'єркегор у принципі відкинув поняття об'єктивної істини (включаючи її об'єктивно-ідеалістичне тлумачення). На його думку, загальне, позаособистісне не може бути істиною. Істина — це те, що має глибоко особистісне значення. Вона "людська", а не відчужена від людини, і тому завжди суб'єктивна.

Індивідуалістична установка екзистенціалізму пом'якшується (але не усувається) визнанням цінності міжособистісних групових зв'язків. Ці зв'язки мисляться як емоційно-психологічні. Вони протиставляються безособистісним, об'єктивним суспільним відносинам, за якими така соціально-історична теорія, як марксизм, бачить визначальну роль. Таке протиставлення виражає і дійсну суперечність (навіть антагонізм) між особою і суспільством за певних історичних умов, і протест проти цього відчуження й антагонізму, прагнення зберегти особистісну свободу і "самоідентичність".

Екзистенціалізм є ірраціональним засобом постановки і осмислення проблеми місця людини в світі. Ірраціоналістичним ("позарозумним") є і розуміння світу як абсурдного, темного "в собі буття", і розуміння історії (позбавленої смислу), і розуміння самої екзистенції — "кореня", "справжності людського буття".

Трагічне світо- і самовідчування не долаються не тільки в безрелігійних, "атеїстичних" (М.Хайдеггер, Ж.-П.Сартр, А.Ка-мю), але і в релігійних (К.Ясперс, Г.Марсель, М.Бубер) варіантах екзистенціалізму. Бог — "трансценденція" (лат. *īpāpsepa'et* — "такий, що виходить за межі") в Ясперса, Бог як абсолютне "Ти", спілкування з яким є "таїнством" у Марселя, Бубера — це по суті форма уявного задоволення потреб у повноті буття; в розриві межвзусособистісного "мікрокосму", яким є "відчужена" людина, "закинута" в чужий для неї світ.

Релігійна філософія.

До "істини розуму" відносяться умоглядні положення про "метафізичну структуру буття", про існування Бога. Вважається, що розум сам по собі не може встановити що є Бог. Про його якості можна судити, тільки проводячи аналогію із створеним світом (неосхоластичний принцип аналогії сущого). Але ж розум може довести, що Бог є, існує. "Докази" буття Бога (онтологічний, космологічний, теологічний і інші) створювалися богословами ще до Фоми Аквінського, розроблялися самим Фоєю. Продовжують цим займатись і сучасні богослови й релігійні філософи. Треба згадати, що ще І.Кант показав логічну неспроможність цих "доказів". Сама постановка цього питання є парадоксом: якщо Бог безсумнівно існує і без нього було б неможливе самобуття світу, то навіщо це існування доводити? Відомо, що для невіруючого ці доведення не мають сили, вони просто непереконливі.

Деякі впливові сучасні релігійні мислителі відмовляються від "раціональних" доведень і переносять акцент на екзистенціально-антропологічні мотиви віри в Бога — в тому розумінні, що ця віра, ідея Бога як абсолютного буття, розумного й морального першоначала світу виражає фундаментальну потребу й установку людини, дає їй правильну орієнтацію для розв'язання своїх життєвих проблем, забезпечує гуманістичний вимір сучасного науково-технічного і соціального прогресу. Такі пошуки релігійної думки, характерні для сучасного етапу еволюції, наявні, зокрема, у творчості видатних представників неотомістського напрямку — Ж.Марітена, К.Ранера.

Інші богослови і філософи продовжують лінію Фоми Аквінського на "раціоналізацію" релігійного вчення і звертаються при цьому до понять і проблем сучасної науки, яка нібито приводить до висновку про існування Бога.

Згідно з вченням томізму про "ієрархію буття", на вершині ієрархії знаходиться Бог — буття чисто духовне, безмовне, вічне; в ньому немає відмінності між сутністю і існуванням, можливістю і дійсністю.

Другий ступінь — це буття духовне, але створене, похідне, представлене

ангелами — істотами безплотними, а також (якщо зберігати ці середньовічні уявлення) дияволами, бісами, нечистою силою.

Третій ступінь — створене природне, матеріальне буття, в якому крім названих відмінностей сутності й існування, можливості і дійсності, наявна ще відмінність матерії і форми. Слідом за Арістотелем, традиційним томізмом матерія мислилася як начало пасивне, інертне, саме по собі невизначене, яке служить основою просторово-часового існування, індивідуалізації, тобто відокремлення речей і явищ одних від інших. Проте для існування різноманітних конкретно визначених речей необхідно, щоб матерія була поєднана з формою — активним визначальним началом. Форма — це ідея певної речі (або роду речей), істоти. Форми всіх речей одвічно містяться в божественному розумі, і коли якась річ виникає, це означає, що творчим актом Бога ідеї, сутності цієї речі надано реальне існування, можливість переведена в дійсність; форма поєднана з матерією. При цьому, на відміну від Арістотеля, томісти також вважали матерію не вічною, а створеною Богом з нічого. Природні причини явищ і подій томізм визнає вторинними, похідними стосовно першої причини всього сущого, якою є творча воля й діяльність Бога. Принцип креаціонізму (божого творіння) по суті протистойть принципу еволюції, природного саморозвитку, в процесі якого з'являються нові якості

3. Сучасна українська філософія

Філософські аспекти соціально-політичної думки знайшли своє відображення і в творчості Т.Г.Шевченка. Проблеми людини, її прагнень і переживань, інтересів і потреб, сенсу життя та щастя розглядаються ним в контексті засудження кріпосницького ладу, монархічної влади, тиранії та сваволі панства. У своїх творах він закликає до знищення кріпацтва, до боротьби проти соціального та національного гноблення. Національному визволенню, утвердженню незалежної української держави Шевченко надавав пріоритетного значення. Ця ідея пронизує всю творчість мислителя і є "нарідним каменем" його філософствування.

Антимонархічні, антиклерикальні, просвітницькі ідеї набувають значного поширення серед учасників Південного товариства декабристів. П.І.Пестель, С.І.Муравйов-Апостол, М.П.Бестужев-Рюмін, брати П.І. та А.І.Борисови, Ю.К.Люблінський та інші ставили за мету повалення самодержавства і створення федерації слов'янських республік. Їх ідеї вплинули на теоретичну і практичну діяльність членів Кирило-Мефодіївського товариства. М.Костомаров, П.Куліш, Т.Г.Шевченко, М.Гулак, В. Білозерський та інші захищали народну мову, вважаючи її виявом "глибини" людського єства, безпосереднім "голосом серця". П.Куліш стверджував, що існує дві мови: "мова серця" і штучна "мова розуму". Утверджували єдність людини з рідною землею, яка твердо, мов дуб зелений, на "своєї рідній землі стоїть". Проповідували духовність, оскільки тільки дух оновлює, а буква (матеріальне) вбиває. Вони внесли значний доробок до скарбниці української культури, дослідження етнонаціонального менталітету.

Природничо-наукові підходи до вивчення світу були властиві таким відомим вченим, як М.І.Козлов, В.І.Лапшин. М.О.Максимович, Т.Ф.Осиповський, М.В.Остроградський, А.І.Стойкович, П.М.Шумлянський та інші. Спираючись на філософські ідеї, вони показували, що ідеалізм (антиматеріалізм) гальмує розвиток природознавства.

Значний вплив на розвиток філософської думки в Україні та наближення її до західноєвропейського рівня мав П.Д.Юркевич. У своїх працях "Ідея", "Матеріалізм і завдання філософії", "Серце і його значення в духовному житті людини" та інших він виклав основи своєї "Філософії серця". В цій філософській концепції мислитель особливого значення надавав ідеї. На його думку, ідея потрібна не лише філософському, а й природничо-науковому пізнанню. Він високо цінував природничі

науки, прийоми й методи цих наук і використовував їх дослідження психологічних явищ та наук про дух.

Юркевич відкидав як філософію матеріалізму, так і філософію ідеалізму, зокрема критично-негативно ставився до Ге-геля. Недолік цих систем убачав у ігноруванні індивідуального, неповторимого, конкретного тощо. Подолання крайнощів матеріалізму та ідеалізму мислитель вбачав у розробці концепції "філософії серця". Серце — основа неповторності й унікальності людської особистості, тоді як розум виявляє (фіксує) загальне. В серці творяться такі події і явища історії, які неможливо раціонально вивести. Більше того, джерело явищ, що характеризують особливість людини також знаходиться в серці, вони не впливають "з жодного загального поняття чи закону".

Значно вплинула на розвиток філософії в Україні діяльність О.О.Потебні. У філософсько-лінгвістичних працях "Мысль и язык", "Из лекций по теории словесности" та інших він з матеріалістичних позицій вирішує проблеми пізнання, пов'язуючи їх з мовою. Основою пізнання він вважав чуттєвий досвід. Проте останній, сам по собі, не здатен дати знання загального та необхідного, досягнення якого забезпечує раціональне мислення. Розвиток мислення без мови неможливий. Завдяки мові, на думку Потебні, людина стає творчо діяти, а її духовний розвиток він пов'язує з розвитком мови. "Мова — це засіб не стільки виражати готову істину, скільки відкривати раніше невідому". Глибокі думки виказав у плані дослідження національних відносин, національної ідеї, в якій мислитель вбачав "масіанське начало", рушійну силу розвитку суспільства.

Подібні думки розвивав М.Драгоманов. У працях "Рай і поступ", "Про волю віри" та інших він проводив ідею боротьби з царським самодержавством, вважаючи його основною причиною існування соціальної нерівності та бідності в суспільстві. Лише докорінні зміни суспільного ладу дадуть змогу усунути подібні явища. Вирішення соціальних проблем пов'язував з еволюційними переконаннями, не відкидаючи революційних методів боротьби. В концепцію соціальної революції поклав ідею мирного розвитку суспільства через підняття освітнього рівня народу.

Великого значення надавав праву спілкуватися рідною мовою, захищав необхідність розвитку української культури. Національні проблеми (питання) пов'язував з досягненням політичних свобод. Вважав справу визволення трудового народу з-під соціального та національного гніту інтернаціональною, а майбутню українську державу уявляв як федеративний Союз чотирьох вільних республік.

Поширюючи ідеї розвитку природи, матеріалістичної філософії на розуміння життя суспільства та спираючись на досягнення природознавства, С.П.Подолинський обґрунтував закономірність перемоги соціальної революції. Історію суспільства він розглядає як закономірний процес зміни одного суспільного ладу на інший, прогресивніший. Перебудову суспільного життя вирішує здійснити з допомогою народної революції. На його думку, засоби виробництва у промисловості та суспільному господарстві повинні перейти до рук трудового народу, робітничих і селянських асоціацій.

Із закликом до радикальних змін суспільного ладу, усвідомлення людьми свого становища звертався М.І.Павлик. Він вважав, що завдяки просвітництву можна вирішити наявні проблеми. Розум, наука і філософія завжди виводили й надалі виводитимуть людство із темряви й біди. Шкідливу роль ідеалістичної філософії та релігії для народу й прогресу суспільства відмічав Ф. Ніцше.

Значний пласт філософсько-соціологічної думки пов'язаний з діяльністю І.Франка. З матеріалістичних позицій та ідеї розвитку (природи, суспільства) тлумачить, обґрунтовує і вирішує проблеми український мислитель. Визнає вічність, не-знищуваність і нестворюваність матерії, всезагальність змін, руху і обміну в світі. Пізнання розглядає як процес відображення людською свідомістю предметів

об'єктивного світу. Тому поза природою не існує пізнання.

Франко на відміну від Драгоманова, Подолинського та інших, популяризуючи марксизм на україномовному терені, критичніше, тверезо ставився до ідей Маркса й Енгельса. Для нього марксизм не був догмою, він виробив своє власне розуміння сутності суспільного розвитку. У вільній праці, щасті, житті і свободі вбачає він вищий ідеал людини. В разі неефективності мирних засобів, вимагав революційного перетворення суспільства на основі праці, правди і науки. Не виключав можливість застосування сили для зміни існуючих порядків.

Значних зусиль докладав Франко для утвердження української мови, формування національної свідомості та самосвідомості. Поставив собі та українській інтелігенції дійове завдання — витворити із величезної, аморфної етнічної маси народу українську націю, соціокультурний організм, здатний до самостійного політико-державного життя. Він вважав, що ці завдання можна вирішити на ґрунті пріоритету загальнолюдських цінностей та гуманістичних принципів життя над національними, утверджуючи освітні традиції, відкриваючи нові навчальні заклади, створюючи власну пресу, розвиваючи мову, письменство тощо.

Подальший розвиток філософської думки в Україні пов'язаний з діяльністю філософствуючих літераторів. М.Коцюбинський досліджував проблеми відчуження людини, втрати органічного зв'язку з матір'ю-природою, землею. Причину такого стану він вбачав у "завойовницькому" ставленні людини до природи. "Перемога" людини над природою в кінцевому підсумку обертається для неї поразкою. Вихід з такого становища вбачається у встановленні постійного діалогу з природою як із своїм, "внутрішнім" — "Я". Любов до природного буття детермінується "серцем", звідси і "побожне" ставлення до довкілля (природи,

Багато в чому погоджуючись з марксизмом, Винниченко під впливом змін та інших факторів поступово переходить на позиції "конкордизму". Згідно з цією позицією людина має жити в "згоді" сама з собою, з природою, з іншими людьми. В соціально-політичному плані Винниченко під кінець життя, активно проповідував ідею зближення ("конвергенції") соціалізму і капіталізму, яка найповніше проявилася в романі "Слово за тобою, Сталіне!". Багато розмірковує над проблемою сенсу цивілізації. Екстенціальні мотиви (біль, переживання, оптимізм) властиві в цілому творчості В.Винниченка.

Розвиток української філософської думки після 1917 р. є складним і суперечливим. Слід зазначити, що вже з 20-х років в Україні з'являються два філософських центри. Як харківські, так і київські мислителі головну увагу приділяють дослідженню української філософської спадщини, естетичних і культурних надбань народу. Так, історик Д.І.Багалій видав монографію про Г.С.Сковороду, а етнограф і літературознавець М.Ф.Сумцов — працю з історії філософської думки в Україні.

Дослідженням філософських проблем природознавства, спеціальної та загальної теорії відносності, квантової механіки і електродинаміки, мікробіології і фізіології рослин, біології головного мозку і таким іншим займалися такі видатні вчені-філософи: Д.І.Блохінцев, В.П.Затонський, О.В.Палладій, С.Ю.Семківський, М.Г.Холодний, В.О.Юринець.

Проблеми обґрунтування наукової картини світу, взаємин людини (суспільства) з природою (довкіллям), формування біосферного мислення знайшли відображення у творчості В.І.Вернадського. Вчений вважав, що з виникненням людського розуму розпочинається якісно новий етап еволюції Всесвіту. Людина — розумна своєю діяльністю поступово перетворює біосферу в ноосферу (сферу розуму). Він високо цінував філософські знання, розробляв проблеми методології науки, досліджував співвідношення філософії та природознавства, проблеми наукової творчості тощо. Захищав свободу науки та наукового пошуку, виступав проти втручання держави в

діяльність науковців, постійно вболівав за Україну, боровся за збереження мовної та культурної самобутності українського народу.

На жаль, із 30-х років в силу тих обставин, що склались у Радянському Союзі, філософські дослідження згортаються, підпорядковуються ідеологічним вимогам партії та уряду. Філософія стає служницею політики. Апологія рішень з'їздів та пленумів компартії стали головним у діяльності більшості філософів, що істотно знизило теоретичний рівень досліджень у 30—50-ті роки.

Якісно новий етап розвитку філософської думки в Україні розпочався з 60-х років. Пом'якшення політичного клімату сприяли створенню атмосфери творчого пошуку, об'єктивного підходу до аналізу складних явищ суспільного життя. "Шестидесятники" розхитували підвалини догматизму, партійної ортодоксії та консерватизму. П.В.Копнін та його однодумці утверджували нове бачення філософії, закликали з нових позицій осмислювати західноєвропейську філософську думку. Здійснюється розробка проблем логіки наукового пошуку, теорії пізнання, закономірностей побудови і розвитку наукової теорії, логіко-гносеологічних проблем евристики, типології форм мислення тощо.

С.Б.Кримський, М.В.Попович, та інші плідно працювали на ниві методології науки, а філософські проблеми природознавства (фізики, біології, астрономії, математики тощо) досліджували В.Н.Глушков, А.П.Маркевич, П.С.Дишлевий, І.Г.Підоплічий, К.М.Ситник, О.К.Кедровський, Р.В.Чаговець і багато інших. Проблеми науково-технічного прогресу та науково-технічної революції досліджувалися М.Ф.Тарасенком, аналіз категоріальної структури світогляду був у центрі наукових пошуків В.І.Шинкарука, О.І.Яценка, В.П.Іванова, В.Г.Табачковського та інших. Результати соціологічних досліджень проблем студентської мо-лоді, розвитку її творчих здібностей, художньо-естетичної культури знайшли відображення в працях І.М.Попової, В.І.Астахової, В.П.Андрущенко, Е.О.Якубітаїн.

Значна кількість наукових праць присвячена розробці методології застосування в природничих і гуманітарних науках принципів і методів матеріалістичної діалектики. В цьому руслі активно працювали колективи під керівництвом М.О.Парнюка, М.Л.Злотіної, Е.К.Дулумана, В.П.Ключникова та інших. Дослідженню вітчизняної філософії приділяли увагу М.В.Нічик, В.С.Горський, Д.Х.Острянин та ін. Завдяки їх зусиллям вдалося об'єктивно висвітлити зміст української філософської думки і показати її місце в контексті світової культури. В.І.Шинкарук, І.В.Бичко, Г.А.Заїченко, Ю.В. Кушаков, П.Т.Гордієнко та інші плідно працювали на ниві дослідження філософської думки. Вони ґрунтовно вивчали західноєвропейську філософію XVII—XIX ст., а згодом і XX ст. Слід зазначити, що актуальні філософські проблеми отримували висвітлення на сторінках спеціальних журналів та в матеріалах конференцій, симпозіумів тощо.

Поряд з вітчизняною філософською думкою значний її пласт пов'язаний з діяльністю мислителів української діаспори, її представники значної ваги надавали розробці проблем політичної філософії, аналізу філософської проблематики в контексті традиційної класичної філософії та власне українських етнонаціональних проблем. При цьому слід зазначити, що вузькоспеціалізований розподіл інтересів є умовним, оскільки автори поряд з основною досліджували цілий ряд інших, не менш важливих, проблем.

Значною постаттю серед представників діаспори був В.Липинський, який зосередив свою увагу на проблемах політичної філософії, зокрема державотворення. Він вважав, що останнє має завершитися побудовою монархічного ладу, в якому аристократична меншість (еліта) повинна повести за собою пасивну більшість нації, народу. На його думку, процес державотворення має спиратися на месіанську ідеологію, яка нібито є "провидінням", визначеним вищими силами призначення українського народу реалізувати свою високу місію в

історії людства. Від творчих якостей еліти залежить прогрес чи регрес суспільства. Вона може бути демократичною, кла-сократичною і охлократичною. Відповідного характеру набуває і та держава або народ, де ця еліта приходить до влади та складається тип відносин між елітою і народом.

Ще повніше і послідовніше ідеї політичної філософії викладені в працях Д.Донцова "Націоналізм", "Дух нашої давнини", "Хрестом і мечем", "Клич доби" та ін. Коло його політичних інтересів окреслено проблемами націо-та державотворення. Розглядає бажання, пристрасті, афекти як головну рушійну силу реалізації цих знань. Вважає, що підсвідоме та ірраціональне відіграє вирішальну роль у житті нації. На його думку, нація повинна бути об'єктом турбот з боку держави. Стверджує, що між націями існує антагонізм, вічна боротьба за існування, в якій сильніші перемагають слабкіших і панують над ними.

У розробленій Донцовим теорії інтегрального націоналізму червоною ниткою проходить ідея прагнення до влади, "жадоба панування". Воля до життя, влади, експансії та прагнення боротьби і усвідомлення її кінечності є головними принциповими положеннями націоналізму. "Раси сильні визволяються, ... і розширюються за рахунок слабких"¹. Волунтаризм і ірраціоналізм, культ сили і жадоба влади, романтизм і фанатизм, свавілля і агресія — основні постулати теорії націоналізму Д.Донцова.

Панування "сильної нації", тобто "диктатуранації" передбачає різні форми насилля. "Фанатизм" і "примус", а не "ніжність" культивують пануючі нації. "Нація, яка хоче панувати, повинна мати і панську психіку народу-володаря". Донцов стверджує, що козацька еліта розгубила всі ті цінності, які мала, будучи правлячою, змішавши свою кров з кров'ю нижчих верств суспільства. Він постійно висловлює своє презирливе ставлення до юрби, черні, плебсу. Владу їх розглядає як трагедію суспільства. Вихід із даної ситуації вбачає у створенні нової еліти, нової касты, тобто тих, хто покликаний володарювати. Тільки еліта (провідна каста) здатна перетворити ("дроворубів" і "водоносів") у спільноту, сильну організаційно, культурно і духовно. Еліта не змішується з народом, а стоїть поза, над юрбою.

Подальший розвиток історико-філософської проблематики пов'язаний з діяльністю Д.Чижевського. Його дослідження присвячені культурі українського, російського, польського, словацького, чеського, німецького народів тощо. Значним є його внесок у дослідження філософської спадщини Сковороди. Слід зазначити, що розгляд історико-філософської проблематики здійснюється в контексті впливу національної специфіки, національного характеру тощо. Досить багато уваги приділяє він дослідженню понять "нація" і "людство". Нація розуміється ним як у раціоналістичному, так і романтичному аспекті. Раціоналістичний підхід дає змогу виявити особливе, тобто національне. Проте Чижевський відмічає, що справжню цінність складає загальнолюдське, наднаціональне. Національне, яким би повнокровним воно не було, поступається загальнолюдському. Співвідношення національного і наднаціонального використовується Чижевським як методологічний засіб дослідження всесвітньої філософії. Більше того, розвиток філософії, на його думку, полягає в синтезі цих моментів, але при цьому мислитель зазначає, те, що типове для всесвітньої філософії, властиве також національній філософії. Вони взаємообумовлюють, Узагальнюючи все сказане, мислитель робить висновок, що національний характер українця вибрав із багатьох історичних подій саме ту, яка відповідала його сутності.

План практичного заняття

- 1. Своєрідність неklasичної на сучасної філософії**
- 2. Саентиський напрм в філософії**

3. Антопологічна проблематика некласичної та сучасної філософії
4. Провідна проблематика української філософії нового та новітнього часу.

Проблемні питання

1. Визначить особливості філософії XIX -XX ст.
2. Доведіть, що проблема людини була провідною для філософії XIX -XX ст.
3. Які питання були провідними для філософської творчості Юркевича та М. Драгоманова?
4. В некласичній європейській філософії велике місце займали проблеми волі та свободи. Чи є в філософському розумінні воля то самою ж свободою?

Робота з термінами

Надайте визначення поняттям (на підставі тексту лекції та підручників (Сайт «Бібліотека українських підручників»)

Саєнтизм –

Томізм –

Екзистенціалізм –

Волюнтарізм –

Некласична філософія

Ірраціоналізм

Томізм

Воля